

Roman Romantsov*

Zagłada Żydów w polityce historycznej Litwy po 1991 roku¹

The Holocaust in the Historical Policy of Lithuania after 1991

ABSTRACT:

This article aims to analyze the memory of the Holocaust in the context of the politics of state power in Lithuania after 1991. The article characterized presidents and government institutions in terms of memorization the Holocaust victims. It also described integration the Holocaust memory in the main Lithuanian historical narrative.

KEYWORDS:

politics of memory, Holocaust, Lithuania, memory studies, Jewish minority

Począwszy od 1991 roku, zarówno społeczeństwo, jak i władze Litwy zaczęły przykładać ogromną wagę do odejścia od radzieckiego systemu funkcjonowania państwa. W tym celu zaczęto realizować tam plan przeprowadzenia szeregu reform służących wdrożeniu norm Unii Europejskiej. Zmianie uległo również postrzeganie na Litwie przez różne grupy społeczne poszczególnych wydarzeń historycznych. Tragiczne wydarzenia XX wieku, a mianowicie dwie okupacje radzieckie, jedna niemiecka, Zagłada Żydów, kolaboracja Litwinów z nazistami, represje radzieckie wobec litewskiego podziemia

* Dr Roman Romantsov – „Brama Grodzka – Teatr NN”, Polska, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3542-2273>, e-mail: romanromancow@gmail.com.

¹ Artykuł został oparty na: Р. Романцов, *Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017*, „Проблеми історії Голокосту: український вимір” 2018, вип. 10, с. 12-41 [R. Romantsov, *Golokost v istoryčnij polityci Lytvy ta Ukrainy 1991-2017*, „Problemy istorii Golokostu: ukrains'kyj vymir” 2018, vyp. 10, s. 12-41].

niepodległościowego – wszystko to znalazło odzwierciedlenie w pamięci zbiorowej mieszkańców Litwy. Po wspomnianym 1991 roku uwidoczniły się na Litwie różne grupy o odmiennych poglądach na temat wydarzeń historycznych i ich głównych bohaterów. Niewątpliwie szczególne emocje, a także liczne dyskusje i kontrowersje wśród społeczeństwa wywołuje tematyka związana tak z pamięcią o Zagładzie Żydów, jak i z jej miejscem w litewskiej polityce historycznej. Nie wolno też zapominać, że dla współczesnego europejskiego państwa ciągle aktualne pozostaje stwierdzenie Franka Ankersmita: „wspomnienie o Holocauście może i musi nam pomóc przeszkodzić w zaistnieniu podobnych, przerażających możliwości nowoczesnego świata”².

Niniejszy artykuł podejmuje próbę analizy polityki historycznej na Litwie wobec pamięci o Zagładzie Żydów. Pod pojęciem „polityka historyczna” rozumiana będzie działalność władz państwowych mająca na celu konstruowanie pamięci zbiorowej, z kolei pod pojęciem „polityka pamięci” – działalność nie tylko władz państwowych, ale również innych podmiotów: NGO, stowarzyszeń oraz tych organizacji, które mają wpływ na kształtowanie pamięci zbiorowej³. Oczywiście jest, że polityka historyczna władz współczesnej Litwy wobec pamięci o Zagładzie Żydów wpływa na obecność pamięci o Holocauście w pamięci zbiorowej mieszkańców tego państwa. Przy opracowaniu tej kwestii weryfikacji poddane zostaną następujące zagadnienia badawcze: W jaki sposób w poszczególnych latach była realizowana na Litwie polityka historyczna wobec upamiętnienia Zagłady? Co stanowiło przeszkodę w procesie włączenia pamięci o Zagładzie w litewską narrację historyczną? Czy polityka historyczna władz litewskich odzwierciedla dążenia społeczeństwa do włączenia pamięci o Zagładzie w litewską narrację historyczną? Czy władze Litwy biorą pod uwagę i uwzględniają zmiany zachodzące w społeczeństwie litewskim w odniesieniu do postrzegania pamięci o Zagładzie?

Temat Zagłady Żydów w litewskiej polityce historycznej został poruszony w pracach litewskich badaczy: Valentinas Brandišauskas, Gektorasa

² F. Ankersmit, *Pamiętając Holocaust: żaloba i melancholia*, tłum. A. Ajschtet, A. Kubis, J. Regulska, tekst poprawiła i uzupełniła E. Domańska, [w:] *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*, E. Domańska (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, s. 184.

³ Г. Касьянов, *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х: Україна та сусіди*, Київ 2018, с. 27 [G. Kas'janov, *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х: Україна та сусіди*, Kyiv 2018, s. 27].

Vitkusa, Šarūnasa Liekisa, Alfonsasa Eidintasa⁴. Ważną pozycją naukową jest publikacja *Coming to Terms with the 'Dark Past': Confronting the Holocaust in Poland and Lithuania*, w której autor – Antony Polonsky – porównał procesy upamiętniania Zagłady w Polsce i na Litwie⁵. Informacje na temat percepcji Zagłady Żydów w społeczeństwie litewskim przedstawiono także w publikacji Sauliusa Sužiedėlisa i Šarūnasa Liekisa⁶. Wśród ostatnich wydań poświęconych pamięci Zagłady warto wymienić książkę Rūty Vanagaitė i Efraima Zuroffa pt. *Nasi. Podróżując z wrogiem*, która ukazała się w 2016 roku⁷.

1. Zagłada Żydów na terenach Litwy

Przed wybuchem II wojny światowej w utworzonej w 1940 roku Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej mieszkało prawie 250 tys. Żydów⁸. Lud-

⁴ V. Brandišauskas, *Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos*, [w:] *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius 1999, № 14; Г. Виткус, «Память Холокоста» в «историческом сознании» Литвы: понятие и методы исследования, [w:] *Материалы Двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*, Р. М. Капланов, В. В. Мочалова (ред.), s. 84-100 [G. Vitkus, „Pamiat Cholokosta” w „istoričeskom soznanii” Litvy: poniatie i metody issledovania, [w:] *Materialy Dvenadcatoj ežegodnoj meždunarodnoj meždyscyplinarnoj konferencii po iudaike*, Р. М. Капланов, В. В. Мочалова (ред.), Moskwa 2004, s. 84-100]; idem, *Холокост как фактор политики воспоминания: о новых проблемах восприятия Холокоста в современной Литве*, [w:] *Труды по еврейской истории и культуре. Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике*, Moskwa 2014, s. 243-260 [idem, *Holokost kak faktor politiki vospominania: o novych problemach vosprijatija Holokosta v sovremennoj Litvie*, [w:] *Trudy po evrejskoj istorii i kulture. Materialy XXI Meždunarodnoj ežegodnoj konferencii po iudaike*, Moskwa 2014, s. 243-260]; A. Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius: Vaga, 2001; Š. Liekis, *Jewish studies in Lithuania since 1990*, „Journal of Modern Jewish Studies”, vol. 10, 2011, issue 1, s. 93-100.

⁵ A. Polonsky, *Coming to Terms with the 'Dark Past': Confronting the Holocaust in Poland and Lithuania*, [w:] *Parlamentaryzm, konserwatyzm, nacjonalizm: Sefer jowel. Studia ofiarowane Profesorowi Szymonowi Rudnickiemu*, J. Żyndul (red.), Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010, s. 332-349.

⁶ S. Sužiedėlis, Š. Liekis, *Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania*, [w:] *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, J. P. Himka, J. B. Michlic (eds), Univesity of Nebraska, 2013, s. 319-351.

⁷ R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Mūsų šaliai*, Vilnius: Alma littera, 2016; wydanie polskie: R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. K. Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017.

⁸ Y. Arad, *The 'Final Sultions' in Lithuania in the Light of German Documentation*, http://www.yadvashem.org/untoldstories/documents/studies/The_Final_Solution.pdf [07.02.2017].

ność żydowska mieszkała głównie w miastach: w Wilnie (Vilnius) – około 40% ogółu ludności, w Wiłkomierzu (Ukmergė) – 37,5%, w Poniewieżu (Panevėžys) – 35%, w Kownie (Kaunas) – 30%, w Szawłach (Šiaulė) – 25%. Żydzi na Litwie mieli swoje ośrodki kulturalne i oświatowe. Eksterminacja ludności żydowskiej rozpoczęła się wraz z wkroczeniem wojsk niemieckich i zorganizowaniem władz administracyjnych, a więc już w czerwcu w 1941 roku. W okresie od czerwca do listopada 1941 roku zamordowano około 180 tys. Żydów. Do 1944 roku z rąk nazistów oraz ich popleczników zginęło jeszcze prawie 80 tys. Żydów. Rozstrzelania odbywały się w każdej miejscowości zamieszkiwanej przez społeczność żydowską. Największych zbrodni dokonano w okolicach Ponar (Paneriai) pod Wilnem. Podczas II wojny światowej zamordowano tam około 72 tys. Żydów. W Kownie takim miejscem był fort IX, czyli tzw. *Konzentrationslager Kauen*. Wśród innych miejsc można wskazać okolice Mariampola (Marijampolė), Wiłkomierza oraz Kuże (Kužiai). Łącznie w okresie II wojny światowej zamordowano ponad 95% litewskich Żydów, czyli około 220-225 tys. osób⁹. Oprócz nazistów udział w Zagładzie brali miejscowi Litwini, należący do różnych formacji wojskowych lub policyjnych, takich jak *Ypatingasis būrys* – oddział specjalny służby bezpieczeństwa, czy *Saugumo policija* – litewska policja bezpieczeństwa¹⁰.

2. Pamięć o Zagładzie w Litewskiej Republice Radzieckiej

Pamięć o Zagładzie w Litewskiej Republice Radzieckiej w oficjalnej polityce była przemilczana aż do lat 80. XX wieku. Zgodnie z radziecką polityką historyczną Żydzi nie zostali wydzieleni jako osobna grupa ofiar. Na tablicach lub stelach upamiętniających ofiary Zagłady używano ogólnych określeń odnoszących się do pomordowanych: „bezbronna ludność”, „obywatele radzieccy”, „ofiary faszyzmu”¹¹. Prób upamiętniania ofiar Zagłady dokonywa-

⁹ Ibidem, s. 247, 272.

¹⁰ M. MacQueen, *Lithuanian Collaboration in the 'Final Solution': Motivations and Case Studies*, [w:] *Lithuanian and the Jews. The Holocaust Chapter. Symposium Presentations*, P. A. Shapiro, C. J. Rheins (eds), Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, s. 1-17; A. Bubnys, *Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941-1944)*, <http://genocid.lt/Leidyba/13/bubnys.htm> [08.02.2018].

¹¹ A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, tłum. V. Arbas, E. Tuskenis, Vilnius: Versus Aureus 2003, s. 350.

ły towarzystwa i przedstawiciele lokalnej społeczności żydowskiej. Takich inicjatyw nie było jednak na Litwie zbyt wiele. Nie uzyskały też szerszego poparcia ani miejscowych mieszkańców, ani przedstawiciele władz.

Pierwsze pomniki, które „na sposób radziecki” upamiętniały ofiary Zagłady, wzniesiono na Litwie w końcu lat 40. i 50. ubiegłego wieku. Kolejne inicjatywy służące zachowaniu pamięci o miejscach największych zbrodni miały miejsce pod koniec lat 50. i w latach 60. XX wieku. W 1958 roku w forcie IX w Kownie, gdzie życie straciło prawie 50 tys. osób, w tym 30 tys. Żydów, otwarto muzeum. W 1984 roku wzniesiono w tym miejscu 32-metrowy pomnik poświęcony ogólnie ofiarom faszyzmu. Monument wykonał litewski rzeźbiarz Alfons Ambraziūnas. W 1960 roku w Ponarach powstało miejsce pamięci, które było wówczas filią państwowego Muzeum Rewolucji w Wilnie, a dopiero w 1990 roku zostało przekazane pod zarząd utworzonego w nowych realiach politycznych Muzeum Żydowskiego w Wilnie¹².

3. Polityka pamięci na Litwie wobec Zagłady do 1993 roku

Pierwsze zmiany w litewskiej polityce historycznej w stosunku do Zagłady zaszły tuż przed proklamowaniem niepodległości. Jeszcze w 1990 roku Sejm Republiki Litewskiej pierwszej kadencji przyjął uchwałę, zgodnie z którą dnia 23 września będzie obchodzony Dzień Pamięci Ofiar Holokaustu na Litwie. W symboliczny sposób upamiętniono tragiczny dzień dla Żydów, ponieważ tego dnia w 1943 roku naziści oraz ich pomocnicy zlikwidowali getto wileńskie. W uchwale skrytykowano udział Litwinów w Zagładzie oraz potępiono antysemityzm w społeczeństwie litewskim¹³. W pierwszych latach

¹² E. Махотина, *Вильнюс. Места памяти еврейской истории*, „Неприкосновенный запас” 2013, № 4 (90), <http://magazines.russ.ru/nz/2013/4/19m.html> [02.02.2018] [E. Machotina, *Vilnius. Mesta pamiati evrejskoj istorii*, „Неприкосновенный запас” 2013, № 4 (90), <http://magazines.russ.ru/nz/2013/4/19m.html>, 02.02.2018]; V. Toleikis, *Repress, Reassess, Remember. Jewish Heritage in Lithuania*, „Osteuropa” 2008, *Impulses for Europe*, s. 279-287.

¹³ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A. F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1952*, Warszawa-Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2012, s. 462.

niepodległości władze poparły również odnowienie żydowskich cmentarzy i miejsc związanych z Zagładą. Według Alfonsasa Eidintasa, do 1991 roku na Litwie odnowiono 45 żydowskich cmentarzy i 58 miejsc pamięci¹⁴.

Mimo że w tym okresie politycy uwzględniali pamięć o historii i kultu-
rze Żydów, to na pierwszym miejscu stawiali jednak wypracowanie własnej
polityki historycznej, opartej na bohaterstwie litewskiego podziemia an-
tyradzieckiego oraz represjach, jakie dotknęły Litwinów ze strony aparatu
bezpieczeństwa Związku Radzieckiego w latach 1945-1990. W tym celu
w 1992 roku Sejm Republiki Litewskiej przyjął ustawę uznającą radzieckie
represje wobec Litwinów za ludobójstwo¹⁵ i w tym samym roku powołał Cen-
trum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (*Lietuvos
gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras / Genocide and Resistance
Research Centre of Lithuania*). Założenie Centrum ma służyć zgromadzeniu
materiałów dotyczących zbrodni władz radzieckich i nazistowskich dokona-
nych na mieszkańcach Litwy, jak również przeprowadzeniu badań na temat
antyradzieckiego podziemia litewskiego. Okres, który szczególnie interesuje
badaczy powołanej instytucji, to lata 40.-50. XX wieku. Do Centrum zo-
stało przekazane archiwum Komunistycznej Partii Litwy, a także NKWD/
MGB/KGB. Warto podkreślić, że kwestami dotyczącymi Zagłady zajmuje się
w Centrum osobny zespół badaczy, ale temat ten znajduje się na marginesie
naukowych zainteresowań instytucji¹⁶.

Poprzez kształtowanie narracji historycznej o ludobójstwie w odniesieniu
do represji radzieckich politycy litewscy chcieli sformować podstawy pod
nową politykę historyczną. Za punkt wyjścia uznano tu mit narodu litew-
skiego jako „największej ofiary”. Później temat represji radzieckich wobec
Litwinów zaczęły wykorzystywać w kampaniach politycznych ugrupowania
konserwatywne i prawicowe. Z kolei uwzględnienie tematu Zagłady Ży-
dów spowodowało ukształtowanie „konfliktującego systemu” w pamięci.
Wprowadzenie do dyskursu historycznego i politycznego głównych figur
pamięci – liderów litewskiego podziemia niepodległościowego, którzy bra-
li udział m.in. w eksterminacji Żydów – wywoływało krytykę ze strony tak
litewskich, jak i zagranicznych organizacji żydowskich. Oprócz tego, inaczej

¹⁴ A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, s. 392.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ S. Sužiedėlis, Š. Liekis, *Wojna, Holokaust i polityka na Litwie: skonfliktowane narracje*, „Politeja” 2011, nr 2 (16), s. 198.

niż w przypadku pamięci o Zagładzie, litewska polityka historyczna z założenia miała silny antyradziecki i antyrosyjski wektor, co później przełożyło się na agresywną retorykę Rosji w stosunku do Litwy. Przyjęte podstawy polityki historycznej nie służyły włączeniu pamięci o Zagładzie w litewską narrację historyczną.

4. Polityka pamięci wobec Zagłady za czasów Algirdasa Brazauskasa 1993–1998

Kolejne kroki w sprawie włączenia Zagłady do dyskursu historycznego podjęto na Litwie za czasów prezydentury Algirdasa Brazauskasa. Do 1991 roku pełnił on obowiązki I sekretarza KC Komunistycznej Partii Litwy, natomiast jego wybór na prezydenta Litwy w 1993 roku zbiegł się z aktywną kampanią poprzedzającą integrację Litwy z Unią Europejską. Do przekonania państw Unii Europejskiej o zmianach w świadomości społeczeństwa politycy litewscy wykorzystywali również temat pamięci o Zagładzie. O ile w pierwszych latach niepodległości kwestia ta była obecna w dyskursie historycznym i politycznym na Litwie, o tyle w czasie kadencji Brazauskasa wykorzystywano ją także w stosunkach międzynarodowych.

Przykładem poszanowania pamięci o Żydach zamordowanych w czasie II wojny światowej było wprowadzenie na Litwie – wspomnianego już – Dnia Pamięci Ofiar Holokaustu. Od 1994 roku uroczystości odbywają się z udziałem władz wyższego szczebla 23 września w miejscu pamięci Ponary. W tym samym roku po raz pierwszy obchody zorganizowano również w litewskiej ambasadzie w Stanach Zjednoczonych¹⁷. Inicjatywy te miały na celu włączenie tematu Zagłady do litewskiego dyskursu z tym związanego, a organizowane każdego roku obchody miały pokazać zmiany, jakie zaszły na Litwie w kwestii upamiętniania tego tragicznego wydarzenia.

Symbolicznym wydarzeniem była również wizyta Brazauskasa w Izraelu w 1995 roku. Był to kolejny krok mający pokazać gotowość Litwy do zbliżenia z Unią Europejską. W izraelskim parlamencie prezydent Litwy wygłosił przemówienie, w którym przeprosił Żydów za udział Litwinów w Zagładzie. Podkreślił wówczas: „Zagłada Żydów była również i litewską tragedią. [...] powinniśmy pamiętać, co się wydarzyło. To jest jedyna droga

¹⁷ A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, s. 395.

do cywilizowanego i europejskiego świata”¹⁸. Przemówienie wywołało krytykę ze strony prawicowych i konserwatywnych środowisk¹⁹. Polityka integracji Litwy z Unią Europejską wymagała publicznego „symbolicznego przeproszenia” za udział Litwinów w Zagładzie, podobnie jak deklaracji w sprawie rozumienia historii litewskich Żydów jako części historii Litwy. Swoim przemówieniem w Knesecie Brazauskas pokazał środowisku międzynarodowemu, że podziela wartości, które dominują w polityce historycznej krajów Unii Europejskiej. Dla potwierdzenia swojego stanowiska wobec pamięci o Zagładzie Brazauskas zadeklarował również złożenie wniosków o rewizję wyroków sądowych osób podejrzewanych o mordowanie Żydów²⁰.

Uznanie przez prezydenta udziału Litwinów w Zagładzie oraz publiczne przeprosiny były sprzeczne z inicjatywami polityków prawicowych i konserwatywnych, którzy w polityce historycznej kładli nacisk na wiktymizację Litwinów. Pod koniec kadencji również prezydent Brazauskas włączył się w aktywne kreowanie mitu bohaterskiej walki litewskiego podziemia. Przykładowo w 1997 roku Order Krzyża Pogoni (*Vyčio Kryžiaus ordinas / Didysis kryžius*), czyli jedno z najwyższych odznaczeń, przyznał Jonasowi Noreice – liderowi litewskiego podziemia o antysemickich poglądach, biorącemu udział w Zagładzie Żydów na Litwie²¹. Ten fakt świadczy o istnieniu

¹⁸ Cyt. za: И. Погребинская, *Дискурс осуждения, обвинения и оправдания: современные тенденции историографии Холокоста и коллаборационизма в Литве (1991-2009)*, „Проблеми історії Голокосту” 2010, № 5, s. 93 [I. Pogrebinskaja, *Diskurs osużdenia, obvinienia i opravdania: sovremennye tendencii istoriografii Holokosta i kollaboracyonizma w Litvie (1991-2009)*, „Problemy istorii Holokostu” 2010, № 5, s. 75-94]; Cały występ A. Brazauskasa zob. *Speech by the President of the Republic of Lithuania Mr. Algirdas Brazauskas, delivered at the Knesset in Jerusalem, at 4 p.m., 1 march 1995*, <http://www.holocaustinthebaltics.com/1995BrazauskasKnessetSpeech.pdf> [14.02.2018].

¹⁹ И. Погребинская, *Дискурс осуждения, обвинения и оправдания*, s. 93.

²⁰ S. Kinzer, *Lithuania Will Evaluate Pardons in Nazi Collaboration Cases*, „The New York Times”, 25.12.1992, <http://www.nytimes.com/1992/12/25/world/lithuania-will-evaluate-pardons-in-nazi-collaboration-cases.html?n=Top/News/World/Countries%20and%20Territories/Lithuania&scp=4&sq=Lithuania%20rehabilitations&st=cse&pagewanted=all> [14.02.2018].

²¹ Jonas Noreika (1910-1947). Po okupacji Litwy przez Związek Radziecki aktywnie działał w nacjonalistycznej organizacji Litewski Front Aktywistów (LAF). Po wkroczeniu wojsk niemieckich na Litwę uczestniczył w antysowieckim powstaniu w czerwcu 1941 roku (tzw. powstanie czerwcowe). Jako naczelnik miasta Szawle w sierpniu 1941 roku brał udział w Zagładzie Żydów, m.in. wyraził zgodę na utworzenie getta dla Żydów w tym mieście, nadzorował ich wysiedlenie oraz grabież żydowskiego mienia. Następnie w lutym 1943 roku został aresztowany przez gestapo, przebywał w obozie koncentracyjnym Stutthof, a po zajęciu obozu przez wojska radzieckie przebywał w obozie filtracyjnym.

wśród większości polityków, ale również wśród znacznej części litewskiego społeczeństwa, zapotrzebowania na narrację historyczną opartą na litewskiej idei narodowej. Obecność w dyskursie politycznym dwóch sprzecznych narracji w stosunku do Zagłady – żydowskiej i litewskiej – uniemożliwiła włączenie pamięci o eksterminacji Żydów do historii litewskiej, a demonstracja zrównoważonej polityki historycznej wobec Zagłady okazała się po prostu mimikrą polityczną.

5. Polityka pamięci wobec Zagłady za czasów Valdasa Adamkusa i Rolandasa Paksasa 1998–2009

W 1998 roku w wyborach prezydenckich zwyciężył Valdas Adamkus, który w czasie II wojny światowej był członkiem litewskiego podziemia antyradzieckiego – kolaborującego z okupacyjną władzą niemiecką. Po wojnie wyemigrował do Niemiec, a potem do Stanów Zjednoczonych. Po inauguracji Adamkus od razu zajął się polityką historyczną. Jeszcze w maju 1998 roku na spotkaniu w Rydze prezydenci Litwy, Łotwy i Estonii podjęli decyzję o zorganizowaniu w swoich krajach badań dotyczących zbrodni nazistowskich i radzieckich²². We wrześniu tego samego roku Adamkus powołał Międzynarodową Komisję ds. Oceny Zbrodni Reżimu Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie (*Tarptautinė istorinio teisingumo komisija* – Międzynarodowa Komisja Sprawiedliwości Historycznej)²³. Oczywiście było, że w jej skład wchodził litewscy i zagraniczni naukowcy oraz, co zmieniło jej naukowy charakter, politycy i działacze kultury. Jednym z głównych zadań Komisji było zbadanie przestępstw, do jakich doszło podczas okupacji nazistowskiej i radzieckiej w latach 1939–1991, a ponadto do jej zadań należało ustalenie faktów związanych z udziałem Litwinów w zbrodniach wojennych.

Po zwolnieniu został ponownie aresztowany przez NKWD w marcu 1946 roku, rozstrzelany w lutym 1947 roku w Wilnie. Zob. R. Wnuk, *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa–Lublin: Bellona, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2018, s. 257.

²² Kilka miesięcy później doszło do sporu między prezydentami Estonii i Litwy na temat autorstwa tego pomysłu. Zob. J. Komar, *Czyszczenie wizerunku*, „Gazeta Wyborcza” 1998, nr 211, s. 9.

²³ Ibidem.

Naukowcy należący do Komisji zostali podzieleni na dwie grupy: jedna badała przestępstwa popełnione przez władze radzieckie, druga zajęła się analizą zbrodni nazistowskich, w tym Zagłady Żydów²⁴. Komisja, oprócz badania zbrodni wojennych, włączyła się w proces kształtowania na gruncie narodowym mitu Litwinów jako największych ofiar w czasie II wojny światowej i w okresie powojennym. Przez następne lata temat ten był wykorzystywany w kampaniach politycznych. Sprzeczne narracje w dyskursie o pamięci nie służyły wypracowaniu spójnej wizji na temat udziału Litwinów w zbrodniach wobec ludności cywilnej w czasie II wojny światowej. Komisja w znacznej mierze koncentrowała się na wprowadzeniu tak skonstruowanej litewskiej polityki historycznej do szkół, natomiast badania naukowe w rzeczywistości realizowało Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy²⁵.

Przystąpienie Litwy do Grupy Roboczej ds. Międzynarodowej Współpracy w Dziedzinie Edukacji, Pamięci i Badań nad Holokaustem służyło w 1999 roku częściowemu włączeniu pamięci o Zagładzie do litewskiej narracji historycznej²⁶. W 2000 roku premier Litwy Andrius Kubilius zadeklarował opracowanie Narodowego Programu Edukacji o Zagładzie. W przygotowaniu strategii i programu wzięli udział naukowcy z Litwy i z zagranicy, między innymi: Alfonsas Eidintas, historyk i dyplomata, Rachel Kostanian, zastępca dyrektora Muzeum Zagłady Żydów w Wilnie, Julija Menciūnienė, dyrektor Muzeum IX Fortu w Kownie, Saulius Beržinis, reżyser, Izraelis Lempertas, historyk i socjolog, Algirdas Gaižutis, filozof, członek Litewskiej Akademii Nauk, Jicchak Arad, izraelski historyk, były dyrektor Yad Vashem, Martin Gilbert, brytyjski historyk zajmujący się m.in. Zagładą Żydów. Komisja, oprócz działań w sferze oświaty i edukacji, zajęła się również opracowaniem ekspozycji IX fortu w Kownie oraz w Ponarach²⁷. Narodowy Program Edukacji o Zagładzie ostatecznie został przygotowany dopiero w 2003 roku²⁸. Zarówno wprowadzenie do szkół elementów nauczania o Zagładzie, jak

²⁴ S. Sužiedėlis, Š. Liekis, *Wojna, Holokaust i polityka na Litwie*, s. 195-196.

²⁵ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze*, s. 462.

²⁶ Ibidem. Powołana w 1998 roku z inicjatywy szwedzkiego premiera Göra Perssona międzynarodowa grupa Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research, od 2013 roku znana jest pod nazwą International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) i ma na celu promowanie współpracy w zakresie badań, ale także nauczania w szkołach o Zagładzie.

²⁷ A. Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, s. 420-421.

²⁸ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze*, s. 464.

i przystąpienie Litwy do IHRA potwierdziły zaakceptowanie przez Litwę polityki wobec Zagłady przyjętej w państwach Unii Europejskiej.

W okresie kadencji Adamkusa doszło do procesów sądowych osób oskarżonych o kolaborację z nazistami oraz o udział w mordowaniu Żydów. W 2000 roku wprowadzono zmiany do kodeksu karnego, co umożliwiło prowadzenie procesów sądowych przeciwko osobom oskarżonym o ludobójstwo i przestępstwa wojenne bez ich obecności²⁹. Głośna była w tym czasie sprawa Aleksandra Lileikisa, który w okresie II wojny światowej pełnił funkcję szefa policji bezpieczeństwa w Wilnie. O zbrodnie wojenne i mordowanie Żydów oskarżono go jeszcze w latach 80. ubiegłego wieku w Stanach Zjednoczonych. Po wznowieniu procesu sądowego na Litwie Lileikis zmarł nagle we wrześniu 2000 roku. W 2001 roku przed sądem stanął Kazys Gimžauskas, zastępca Lileikisa. Sąd uznał Gimžauskasa za winnego popełnienia zbrodni. Jednak ze względu na stan zdrowia, jeszcze podczas rozprawy sąd zwolnił go z odbywania kary w więzieniu. Gimžauskas zmarł w 2003 roku³⁰.

Za kadencji Adamkusa pojawiła się w polityce historycznej próba włączenia pamięci o Zagładzie Żydów do ogólnolitewskiej narracji historycznej. Jednocześnie w polityce historycznej nadal upowszechniano opinię, że radzieckie represje są ludobójstwem, i kreowano mit narodu litewskiego jako największej ofiary II wojny światowej i czasów powojennych. W pierwszej kadencji Adamkusa odbywały się głośne procesy sądowe działaczy podziemia antyradzieckiego, których oskarżano o współudział w eksterminacji Żydów. Miały one jednak bardziej populistyczny charakter, a ich celem było przede wszystkim zademonstrowanie przed środowiskiem międzynarodowym krytycznego stanowiska wobec tej części własnej historii. Do najważniejszych osiągnięć tego okresu należy zaliczyć zwiększenie zakresu nauczania o Zagładzie w programach szkolnych. Z drugiej strony, temat ten nie został w pełni włączony w litewską narrację historyczną.

W 2003 roku podczas kolejnych wyborów prezydentem został Rolandas Paksas. W tym samym roku odbyło się referendum w sprawie przystąpienia Litwy do Unii Europejskiej – wynik jednoznacznie wskazał na to, że większość obywateli popiera członkostwo Litwy w Unii Europejskiej. Społeczeństwo było jednak nadal podzielone przez konflikt pamięci. Negatywne

²⁹ *Świat w skrócie. Litwa*, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 58, s. 8.

³⁰ J. Daniszewski, *Lithuanian*, 93, *Convicted of War Crimes but Spared Jail*, „Los Angeles Times”, 15.02.2001, <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846> [12.03.2018].

stanowisko w sprawie polityki historycznej Litwy zajął Izrael. W 2003 roku w obchodach 60. rocznicy likwidacji getta wileńskiego wziął udział przewodniczący parlamentu Izraela Re'uwen Riwlin. W przemówieniu wygłoszonym w Sejmie krytycznie odniósł się do kwestii kolaboracji Litwinów z Niemcami podczas II wojny światowej i podkreślił, że Litwini brali udział w mordowaniu i rabowaniu Żydów. Wypowiedział się też w sprawie zwrotu mienia wspólnotom żydowskim oraz oskarżył Litwinów o brak postępów w karaniu morderców z okresu wojny i negowanie uznania udziału tych osób w Zagładzie³¹.

W swoim przemówieniu Riwlin przedstawił stanowisko władz Izraela wobec pamięci o Zagładzie. Zaznaczył, że rozumie, jakie znaczenie ma dla Litwy proces integracyjny z Unią Europejską, ale jednocześnie podkreślił potrzebę poszanowania pamięci ofiar Zagłady i zaproponował, aby poddać krytycznemu oglądowi historię stosunków litewsko-żydowskich, co powinno skutkować wprowadzeniem zmian do polityki historycznej. Kładąc nacisk na bolesne wątki w historii litewskiego ruchu niepodległościowego, Riwlin zwracał uwagę na niedopuszczalność wybielania i gloryfikacji zbrodniarzy wojennych. Po tym ostrym przemówieniu Riwlina, na Litwie nie doszło jednak do szerszej dyskusji o polityce pamięci. Prawdopodobnie wynikało to z tego, że społeczeństwo nie było przygotowane na tak krytyczne spojrzenie na własną historię.

W związku z przeprowadzonym impeachmentem Paksasa w 2004 roku na Litwie odbyły się kolejne wybory prezydenckie, w których po raz drugi zwyciężył Valdas Adamkus. W 2005 roku nastąpiła normalizacja stosunków między Izraelem a Litwą. Tel Awiw wyraził poparcie dla polityki integracji Litwy z Unią Europejską, w tym także dla dążenia do przekształcenia litewskiej polityki historycznej. W tym samym roku prezydent Adamkus odwiedził Izrael i wziął udział w otwarciu nowej wystawy w instytucie Yad Vashem. Z kolei we wrześniu z wizytą na Litwę przyjechał prezydent Izraela Mosze Kacaw.

Pogorszenie stosunków na linii Litwa–Izrael nastąpiło w 2006 roku, kiedy rozpoczęła się kampania związana z wyborami do Sejmu. Temat udziału partyzantów żydowskich w eksterminacji ludności cywilnej podczas II wojny światowej został wciągnięty do dyskusji publicznej i wykorzystany przez polityków dla uzyskania większego poparcia. W kwietniu 2006 roku

³¹ J. Komar, *Oddajcie, co nasze*, „Gazeta Wyborcza” 2003, nr 225, s. 12.

na łamach prawicowego czasopisma „Respublika” ukazał się artykuł oskarżający Jicchaka Arada, badacza Zagłady Żydów, byłego dyrektora Yad Vashem w Izraelu oraz członka Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Zbrodni Reżimu Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie, o udział w mordowaniu ludności cywilnej w czasie II wojny światowej³².

Kolejnym krokiem była inicjatywa podjęta na Litwie przez prokuraturę w 2007 roku w sprawie oskarżenia byłych żydowskich partyzantów: Fani Brancowskiej, Rachel Margolis oraz właśnie Jicchaka Arada o udział w mordowaniu cywilów podczas niemieckiej okupacji w 1944 roku. Prokuratura zarzuciła Aradowi udział w eksterminacji ludności oraz w walce z litewskim podziemiem antyradzieckim (Litewską Armią Wolności)³³. W związku z tymi oskarżeniami Arad zrezygnował z udziału w pracach Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Zbrodni Reżimu Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie. Naukowcy, przeważnie z zagranicy, stanęli po stronie obrony Arada, Margolis i Brancowskiej³⁴. Niemniej jednak, w następnym 2008 roku sprawa została zamknięta w związku z tym, że podstawą oskarżenia były materiały opracowane na podstawie wspomnień Arada³⁵.

Jedną z głównych przyczyn wyeksponowania oskarżenia byłych żydowskich partyzantów były przygotowania do wyborów parlamentarnych i wykorzystanie historii w celach politycznych. Udział przedstawicieli prawicowych i konserwatywnych środowisk w tej sprawie miał na celu zaprezentowanie ich jako obrońców „prawdy historycznej”, co miało się przełożyć na wzrost popularności ich partii wśród wyborców. Pokazanie żydowskich partyzantów jako postaci negatywnych wskazuje na próbę zmiany obrazu Litwinów w dyskusji na temat ich udziału w Zagładzie.

Podpisanie deklaracji praskiej przez Litwę miało wpływ na postrzeganie pamięci o Zagładzie w litewskiej polityce historycznej. W czerwcu 2008 roku liderzy 27 państw europejskich podpisali w Pradze deklarację, w której znalazło się wezwanie do potępienia zbrodni komunistycznych i poszanowania

³² D. Brook, *Double Genocide*, „Slate”, 26.07.2015, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html [14.03.2018].

³³ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze*, s. 469.

³⁴ G. Braun, *Women of courage: Rachel Margolis*, „Independent”, 09.03.2011, <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html> [23.03.2018].

³⁵ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze*, s. 468.

ich ofiar. Zapowiedziano również ogłoszenie dnia 23 sierpnia (data podpisania w 1939 roku paktu Ribbentrop-Mołotow) Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu. Do tekstu deklaracji i jej podpisania negatywnie odnieśli się badacze Zagłady – Efraim Zuroff i Dovid Katz. Krytyka dotyczyła zrównania represji władz radzieckich/komunistycznych i nazistowskich³⁶.

Z jednej strony podpisanie deklaracji stanowiło wyraz należnego szacunku wobec pamięci osób zamordowanych przez władze radzieckie i nazistowskie, z drugiej zaś – w przypadku Litwy deklaracja uzasadniała kształtowanie polityki historycznej opartej na idei rozumienia represji radzieckich jako największej tragedii narodu litewskiego. Kreowanie mitu Litwinów jako największej ofiary nie służyło krytycznemu pogładowi na kolaborację niektórych liderów podziemia litewskiego z nazistami podczas II wojny światowej. W czasie drugiej kadencji prezydenta Adamkusa proces włączania pamięci o Zagładzie do ogólnolitewskiej historii został zamrożony. Wiązało się to z wykorzystywaniem w kampanii wyborczej tematu związanego z oskarżaniem partyzantów żydowskich o eksterminację cywilów, na skutek czego działalność wspomnianej Komisji została zawieszona. Z kolei udział liderów litewskiego ruchu niepodległościowego w Zagładzie został zignorowany i przemilczany. Jednak w kolejnych latach wywołało to głośnie i emocjonalną dyskusję.

6. Polityka wobec Zagłady za czasów Dalii Grybauskaitė od 2009 roku

W kolejnych wyborach prezydenckich w 2009 roku największą liczbę głosów dostała Dalia Grybauskaitė. Jako kandydatka pozapartyjna otrzymała w Sejmie poparcie tak od lewicy, jak i prawicy: od Ruchu Liberalnego i od konserwatywnej partii Związek Ojczyzny. Podczas jej kadencji temat pamięci o Zagładzie dość często znajdował się w centrum debaty publicznej. W tym czasie obóz rządzący kontynuował dotychczasową politykę w stosunku

³⁶ D. Katz, C. Heni, *The Prague Declaration is Europe's New Anti-Semitic Poison*, דער אלגעמיינער זשורנאל, 04.12.2009, <http://www.holocaustinthebaltics.com/2009Dec4KatzAndHeniOnPragueDecl.pdf> [29.03.2018]; E. Zuroff, *A Combined Day of Commemoration for the Victims of Nazism and Communism?*, „Jerusalem Post”, 12.07.2009, <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/A-combined-day-of-commemoration-for-the-victims-of-Nazism-and-communism> [29.03.2018].

do upamiętnienia Zagłady i jednocześnie popularyzował koncepcję represji radzieckich jako ludobójstwa narodu litewskiego.

W 2010 roku Sejm przyjął rezolucję o ogłoszeniu roku 2011 Rokiem Pamięci Ofiar Zagłady³⁷. Zaplanowano organizację uroczystości, których celem było upamiętnienie i poszanowanie pamięci ofiar Zagłady. Główne obchody miały się odbyć w sferze kultury z udziałem organizacji pozarządowych i zagranicznych. W związku z tym przewidziano zorganizowanie koncertu, spektaklu i konferencji. Władze miejskie miały zadbać o miejsca upamiętniające ofiary Zagłady, zrekonstruować miejsce pamięci Ponary i opracować jego nowy projekt, a także odnowić miejsce upamiętniające getto w Wilnie³⁸.

Oprócz demonstracji lojalności wobec polityki pamięci o dziedzictwie i historii społeczności żydowskiej równolegle w dyskursie politycznym popularyzowany był temat traumatycznego doświadczenia Litwinów w XX wieku. Rok 2011 został przez Sejm uznany Rokiem Pamięci o Obronie Wolności i Wielkich Stratach Litwinów (*The Year of Remembrance of the Defence of Freedom and Great Losses*)³⁹. Doszło więc do powstania swego rodzaju precedensu: w tym samym roku odbywały się uroczystości upamiętniające litewskie ofiary radzieckich represji, a jednocześnie ofiary Zagłady. Politycy z prawicowych i konserwatywnych środowisk wykorzystywali tę kwestię w celu uzyskania poparcia w kolejnych wyborach parlamentarnych. Konstruując w tożsamości narodowej wizerunek Litwinów jako ofiar, politycy o proveniencji prawicowej dążyli do utrzymywania swojego elektoratu.

W czasach kadencji prezydent Grybauskaitė Litwa dążyła ponadto do wykonania postanowień przyjętej w 2009 roku tzw. deklaracji terezińskiej (*Terezin Declaration*). Zgodnie z jej zapisem, państwo zobowiązywało się do restytucji mienia należącego do wspólnot żydowskich przed wybuchem

³⁷ *Dėl 2011 metų paskelbimo Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais, 2010 m. rugsėjo 21 d. Nr. XI-1017*, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.381347?positionInSearchResults=0&searchModelUUID=f2046010-b569-4acd-bda5-dcec90194117> [13.02.2017].

³⁸ *Dėl Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metų minėjimo 2011 metais priemonių patvirtinimo. 2010 m. gruodžio 8 d. Nr. 1754*, <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.59ED09CE4016> [12.02.2018].

³⁹ *Литва отмечает 70-ую годовщину массовых ссылок, „Ru.Delfi“*, 14.06.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovschinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413> [13.02.2018] [*Litva atminėja 70-ju godovsinu masovych ssylok, „Ru.Delfi“*, 14.06.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovschinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413>, 13.02.2018].

II wojny światowej. Na Litwie dopiero w 2011 roku została przyjęta ustawa o kompensacie społeczności żydowskiej mienia skonfiskowanego podczas II wojny światowej⁴⁰. Władze Litwy zapowiedziały wypłatę wspólnocie żydowskiej odszkodowań za nieruchomości utracone w wyniku II wojny światowej. Wypłata rekompensat została zaplanowana na 10 lat – od 2013 do 2023 roku. Ponadto podjęto również decyzję o przyznaniu ofiarom Zagłady odszkodowań – ich kwota wniosła 128 mln litów⁴¹, a pierwsze wypłaty zrealizowano w 2013 roku. W tym czasie 1775 osób ocalałych z Zagłady otrzymało symboliczne odszkodowanie⁴². Wprowadzając ten temat do dyskursu publicznego, władze Litwy demonstrowały środowisku międzynarodowemu swoje poszanowanie dla osób ocalałych z Zagłady, co miało służyć kształtowaniu pozytywnego wizerunku Litwy wśród państw Unii Europejskiej oraz w samym Izraelu.

W 2012 roku Dalia Grybauskaitė podpisała rozporządzenie, zgodnie z którym reaktywowano działalność Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Zbrodni Reżimu Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie. W skład Komisji weszli politycy i naukowcy zarówno z Litwy, jak i z zagranicy, między innymi: jako przewodniczący Komisji Emanuelis Zingeris, Arvydas Anušauskas, poseł na Sejm, a także naukowcy: Arūnas Bubnys, Christopher Dieckmann, Aleksander Daniel, Šarūnas Liekis, Antony Polonsky, Saulius Sužiedėlis, Arkadi Zeltser. Powstały dwa zespoły badawcze: pierwszy – do badań zbrodni

⁴⁰ *Lietuvos Respublikos geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąją turtą įstatymas, 2011 m. birželio 21 d. Nr. XI-1470*, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.402515?jfwid=rivwzvpvg> [12.02.2018].

⁴¹ *На компенсацию в размере 3 млн. литов претендуют около 1000 пострадавших во время войны евреев*, „Ru.Delfi“, 22.12.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/na-kompensaciyu-v-razmere-3-mln-litov-pretenduyut-okolo-1000-postradavshih-vo-vremya-vojny-evreev.d?id=53268257> [15.03.2018] [*Na kompensaciję w rozmiarze 3 mln. litów pretendują około 1000 postradałych w czasie wojny Żydów*, „Ru.Delfi“, 22.12.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/na-kompensaciyu-v-razmere-3-mln-litov-pretenduyut-okolo-1000-postradavshih-vo-vremya-vojny-evreev.d?id=53268257>, 15.03.2018].

⁴² *Пострадавшие от нацистов и советской власти в Литве евреи получили символические компенсации*, „Ru.Delfi“, 06.11.2013, <https://ru.delfi.lt/news/live/postradavshie-ot-nacistov-i-sovetskoj-vlasti-v-litve-evrei-poluchili-simvolicheskie-kompensacii.d?id=63220798> [15.03.2018] [*Postradałszy od nacystów i sowieckiej władzy w Litwie Żydzi otrzymali symboliczne kompensacje*, „Ru.Delfi“, 06.11.2013, <https://ru.delfi.lt/news/live/postradavshie-ot-nacistov-i-sovetskoj-vlasti-v-litve-evrei-poluchili-simvolicheskie-kompensacii.d?id=63220798>, 15.03.2018].

radzieckich, drugi – do badań Zagłady oraz zbrodni nazistowskich⁴³. Komisja opracowała i wydała szereg publikacji. Wśród nich znalazły się scenariusze lekcji szkolnych o Zagładzie, a także materiały: *Dlaczego, co i jak możemy uczyć o Zagładzie?* (*Why, what and how we can teach about Holocaust?*) oraz program edukacyjny: *Żydowskie Wilno. Mapa miast, miasteczek oraz wiosek zamieszkanych przez Żydów pod koniec XIX wieku* (*Jewish Vilnius. Cities, towns and villages of Lithuania inhabited by Jews in the end of the XIX century*). Publikacje zostały przygotowane zgodnie z uwagami i wymogami międzynarodowej organizacji *International Holocaust Remembrance Alliance*⁴⁴. Reaktywacja Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Zbrodni Reżimu Nazistowskiego i Sowieckiego na Litwie była próbą włączenia pamięci o Zagładzie do litewskiej narracji o wydarzeniach II wojny światowej.

Burzliwą dyskusję wywołało na Litwie przeniesienie w 2012 roku ze Stanów Zjednoczonych do Kowna szczątków Juozasa Ambrazevičiausa-Brazaitisa, jednego z liderów antyradzieckiego ruchu – Litewskiego Frontu Aktywistów (LAF). W latach okupacji niemieckiej Ambrazevičius pełnił funkcję premiera Rządu Tymczasowego Litwy. Podczas jego rządów na Litwie doszło do masowych mordów na ludności żydowskiej. Po rozwiązaniu Rządu Tymczasowego przez Niemców w tym samym 1941 roku Ambrazevičius stanął na czele litewskiego ruchu podziemnego. W Związku Radzieckim i w Izraelu Ambrazevičius był oskarżany o antysemityzm i udział w Zagładzie Żydów. Tuż po zakończeniu II wojny światowej i opanowaniu Litwy przez armię radziecką wyjechał do Niemiec, a następnie do Stanów Zjednoczonych, gdzie w 1974 roku zmarł.

Powtórny pogrzeb szczątków Ambrazevičiausa-Brazaitisa odbył się w Kownie, w miejscu bardzo ważnym dla wszystkich Litwinów, ale też dla litewskiej idei narodowej – na terenie kościoła Zmartwychwstania Pańskiego, którego historia sięga jeszcze okresu międzywojennego i który ostatecznie powstał jako wotum dziękczynne za odzyskanie przez Litwę niepodległości w roku 1918 i 1991. Pogrzeb Ambrazevičiausa, postaci niejednoznacznej, wywołał

⁴³ *Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania* No 1K-1245, 12.10.2012, „The Secretariat of the International Commission for the Evaluation of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania”, <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-U-nofficial-translation.pdf> [15.03.2018].

⁴⁴ *Methodical material*, „The Secretariat of the International Commission for the Evaluation of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania”, <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/> [16.03.2018].

krytykę ze strony litewskich i zagranicznych organizacji żydowskich, jak też Izraela i Federacji Rosyjskiej⁴⁵. Inicjatywa litewskich polityków prawicowych związana z pogrzebem wpisana była w realizację polityki historycznej mającej na celu gloryfikację osób zaangażowanych w ruch niepodległościowy Litwy. Memorializacja takich postaci służyła formowaniu tożsamości Litwinów opartej na bohaterskim micie walki niepodległościowej tak z Rzeszą Niemiecką, jak i ze Związkiem Radzieckim. Jednocześnie udział w Zagładzie, także ten niebezpośredni, był przemilczany. Kształtowanie w pamięci zbiorowej pozytywnego wizerunku takich osób prowadziło do powstania w jej obrębie konfliktu.

Władze były świadome zmiany, jaka zaszła w stosunku do tematu Zagłady wśród części litewskiego społeczeństwa, i wspierały różnorodne, oddolne formy aktywności z tym związane. Na przykład 29 sierpnia 2016 roku uroczystości upamiętniające ofiary Zagłady odbyły się w miejscu pamięci w okolicach miasteczka Malaty (Molėtai), a z inicjatywą ich zorganizowania wystąpił dramaturg, reżyser i prozaik Marius Ivaškevičius. W tym celu odnowiono (a faktycznie zbudowano od nowa) miejsce pamięci oraz odsłonięto pomnik autorstwa Dawida Zundelowicza, izraelskiego rzeźbiarza litewskiego pochodzenia.

We wspomnianych wyżej obchodach wzięła udział także prezydent Litwy, która wraz z ambasadorem Izraela Amirem Maimonem i prezes Wspólnoty Żydowskiej Litwy Fainą Kuklansky dokonała otwarcia miejsca pamięci. Prezydent nie uczestniczyła w następnym wydarzeniu, którym był „marsz pamięci”. Wzięli w nim natomiast udział mieszkańcy miasteczka, inteligencja, młodzież oraz politycy. Podobne „marsze pamięci” odbyły się tego dnia także w innych miastach Litwy⁴⁶. W wykorzystanych praktykach

⁴⁵ *Lithuania reburial of WWII leader angers Jewish groups*, „BBC News”, 17.05.2012, <http://www.bbc.com/news/world-europe-18101716> [19.03.2018]; E. Zuroff, *Lithuania's shame*, „The Jerusalem Post”, 15.05.2012, <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/Lithuanias-shame> [19.03.2018]; O. Aderet, *Glorifying a Nazi Collaborator in Lithuania*, „Haaretz”, 15.05.2012, <https://www.haaretz.com/glorifying-a-nazi-collaborator-in-lithuania-1.5155821> [19.03.2018]; МИД РФ назвал глумлением перезахоронение коллаборациониста в Литве, „РИА Новости”, 21.05.2012, <https://ria.ru/20120521/654636749.html> [19.03.2018] [*MID RF nazval glumleniem perezachoronenie kollaboracionista w Litwie*, „RIA Novosti”, 21.05.2012, <https://ria.ru/20120521/654636749.html>, 19.03.2018].

⁴⁶ *Президент почтила память жертв Холокоста*, „Президент Литовской Республики”, 29.08.2016, <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobscenija-dlja-pressy/prezident-potchtila-pamjat-zertv-cholokosta/26012> [02.11.2018] [*Prezident počtila pa-*

kommemoratywnych władze kładły nacisk na upamiętnienie osób ratujących Żydów podczas Zagłady, a jednocześnie starały się nie eksponować udziału Litwinów w eksterminacji Żydów. W związku z tym podczas „marszu pamięci” młodzież trzymała zdjęcia Litwinów, którzy ratowali Żydów, oraz zdjęcia Żydów uratowanych przez Litwinów. Podczas następnych obchodów Dnia Pamięci – 27 września 2017 roku – Grybauskaitė uhonorowała 43 osoby Krzyżem za Ratowanie Ginących⁴⁷.

Podczas kadencji Grybauskaitė wspierano również inicjatywy związane z indywidualizacją w upamiętnianiu ofiar Zagłady. W 2016 roku ambasador Izraela Amir Maimon zaproponował stworzenie przy każdym miejscu pamięci tablicy, na której zostaną wypisane imiona ofiar i imiona morderców. Takie przedsięwzięcie otrzymało poparcie ze strony przewodniczącego Komitetu Oświaty i Nauki litewskiego parlamentu, Eugenijusa Jovaiša, oraz naukowców Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu⁴⁸. Projekt ten został zrealizowany w 2018 roku w Lejpunach (Leipalingis), małej miejscowości zamieszkaną przed II wojną światową przez ludność polską⁴⁹. Obok pomnika ofiar Zagłady zostały wzniesione tablice z imionami zamordowanych w 1941 roku. Na ceremonii otwarcia obecni byli: dyrektor Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Teresė Birutė Burauskaitė, ambasador Izraela Amir Maimon oraz przedstawiciele organizacji żydowskich.

miat' žertv Holokosta, „Prezident Litovskoj Respubliki” 29.08.2016, <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtila-pamjat-zertv-cholokosta/26012,02.11.2018>]; M. Яцкявичюс, *После Марша памяти жертв Холокоста – обращение к Литве*, „Ru.Delfi”, 29.08.2016, <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676> [12.02.2018] [M. Jackiavičius, *Posle Marša pamiati žertv Cholokosta – obraščenie k Litvie*, „Ru.Delfi”, 29.08.2016, <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676,12.02.2018>].

⁴⁷ *Президент Литвы наградила 43 спасителя евреев*, „Ru.Delfi”, 27.09.2017, <https://ru.delfi.lt/news/live/prezident-litvy-nagradinga-43-spasitelya-evreev.d?id=75890487> [12.02.2018] [*Prezident Litvy nagradila 43 spasitela evreev*, „Ru.Delfi”, 27.09.2017, <https://ru.delfi.lt/news/live/prezident-litvy-nagradinga-43-spasitelya-evreev.d?id=75890487,12.02.2018>].

⁴⁸ *В Литве предлагается на местах массовых захоронений евреев указать фамилии и жертв, и палачей*, „Обзор”, 14.12.2017, <https://www.obzor.lt/news/n34556.html> [09.02.2018] [*W Litwie predlagajetsa na mestach massovyh zachoronienij evreev ukazat' familii i žertv, i palačej*, „Obzor”, 14.12.2017, <https://www.obzor.lt/news/n34556.html,09.02.2018>].

⁴⁹ *Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zeszyt 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna*, Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936, s. 13.

Również Burauskaitė podkreśliła znaczenie przygotowania i opracowania listy morderców⁵⁰.

Symbol zmian zachodzących w litewskim społeczeństwie w odniesieniu do upamiętnienia Zagłady z całą pewnością stanowi też publikacja autorstwa Rūty Vanagaitė i Efraima Zuroffa *Nasi. Podróżując z wrogiem*⁵¹. Książka została napisana w formie rozmowy na temat Zagłady Żydów na Litwie z Efraimem Zuroffem – izraelskim historykiem, dyrektorem jerozolimskiego oddziału Centrum Szymona Wiesenthala, znanym jako „łowca nazistów”. Główna idea książki polega na zwróceniu uwagi na przemilczany temat udziału znacznej części Litwinów w eksterminacji Żydów podczas II wojny światowej. Autorzy poruszają kwestię winy i odpowiedzialności Litwinów⁵². Wydanie książki oraz wypowiedzi Vanagaitė i Zuroffa na temat Zagłady wzbudziły w społeczeństwie Litwy ogromne emocje⁵³.

W 2017 roku wybuchła na Litwie kolejna dyskusja, tym razem związana z udziałem w Zagładzie jednego z najsłynniejszych bohaterów litewskiego podziemia antyradzieckiego w czasach II wojny światowej – Adolfa Ramanauskasa-Vanagasa. W polityce historycznej Litwy Ramanauskas stanowi ważną postać. Urodził się w Stanach Zjednoczonych. W okresie międzywojennym wraz z rodzicami przeprowadził się na Litwę. Przed wybuchem II wojny światowej pracował jako nauczyciel w Druskiennikach. W 1945 roku dołączył do litewskiego antyradzieckiego podziemia, tzw. leśnych braci.

⁵⁰ В Лейпалингисе открыт первый информационный стенд с именами жертв Холокоста (информация дополнена списком жертв), „Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė”, 09.01.2018, <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/в-лейпалингисе-открыт-первый-информа/> [09.02.2018] [W Lejpalingisie odkryt pierwszy informacyjnyj stend s imenami žertv Holokosta (informacija dopolniena spiskom žertv), „Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė”, 09.01.2018, <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/в-лейпалингисе-открыт-первый-информа/>, 09.02.2018].

⁵¹ R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*.

⁵² И. Склокина, *Раса Чепайтене. „Скандал поднял новую волну войн памяти” (О книге Руты Ванагайте „Наши” и реакции литовского общества)*, „Historians.in.ua”, 30.11.2017, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva> [16.02.2018] [I. Sklokina, *Rasa Čepartene. „Skandal podnial novuju volnu vojn pamiaty” (O knige Ruty Vanagajte „Naši” i redakcji litovskogo obščestva)*, „Historians.in.ua”, 30.11.2017, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-chepajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-knige-ruty-vanagajte-nashi-i-reaktsii-litovskogo-obshchestva>, 16.02.2018].

⁵³ R. Valatka, *Prowokacja Rūty Vanagaitė*, „Więź”, 23.03.2017, <http://wiesz.com.pl/2017/03/23/prowokacja-ruty-vanagaite/> [16.02.2018].

Od 1952 roku był przewodniczącym *Lietuvos laisvės kovos sąjūdis* – organizacji litewskich antyradzieckich partyzantów. Został zamordowany przez NKWD w 1957 roku w Wilnie⁵⁴.

Przed przyjęciem rezolucji Sejmu o ogłoszeniu roku 2018 Rokiem Adolfasa Ramanauskasa, Rūta Vanagaitė podczas prezentacji swojej książki *Kurczak z głową śledzia*⁵⁵ stwierdziła, że Ramanauskas współpracował ze służbami bezpieczeństwa Związku Radzieckiego. Ponadto, powołując się na słowa Efraima Zuroffa, dodała, że Ramanauskas jako jeden z dowódców policji pomocniczej w Druskiennikach brał udział również w Zagładzie Żydów na Litwie⁵⁶. Na wypowiedź Vanagaitė krytycznie zareagowali czołowi politycy prawicowi. Vytautas Landsbergis w zawołowanej formie nazwał Vanagaitė „Panią Duśnaskienę” – co jest nawiązaniem do oficera NKWD na Litwie, Nachmanasa Duśnaskisa – i zalecał, „by udała się do lasu, pomodliła i tam zrozumiała swoją winę”⁵⁷. Po ostrych dyskusjach wśród zarówno polityków, jak i badaczy wydawnictwo Alma littera zrezygnowało z dodruku autobiograficznej książki Vanagaitė *Kurczak z głową śledzia*. Wszystkie egzemplarze zostały wycofane ze sprzedaży, a umowa o współpracy z Vanagaitė rozwiązana. Znany poeta, pisarz, tłumacz, dysydent, Tomas Venclova, wystąpił z obroną autorki. Zaznaczył, że na Litwie krytyka wypowiedzi przypomina sposoby stosowane w czasach Związku Radzieckiego. Niektóre organizacje złożyły bowiem do prokuratury doniesienia na Vanagaitė, oskarżając ją o rozpowszechnianie kłamstw na temat Ramanauskasa. Autorce nie udowodniono jednak przestępstwa. Informacje o współpracy Ramanauskasa z KGB nie były potwierdzone, podobnie jak jego udział w Zagładzie. Zmusiło to Vanagaitė do publicznych

⁵⁴ R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 201, 330–331. Zob. również: *Adolfas Ramanauskas-Vanagas Partisan Commander General*, A. Ramanauskaitė-Skokauskienė (red.), Kaunas: Naujasis laikas, 2007.

⁵⁵ R. Vanagaitė, *Višta strimelės galva*, Vilnius: Alma littera, 2017.

⁵⁶ A. Nikžentaitis, *Spór o Jedwabne, wariant litewski*, „Gazeta Wyborcza” 2018, nr 16, s. 33.

⁵⁷ V. Landsbergis, *Dužanskienė*, „Delfi”, 27.10.2017, <https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/v-landsbergis-dusanskienė.d?id=76184081> [16.02.2018]. W 1996 roku prokuratura Litwy domagała się od Izraela ekstradycji mieszkającego tam od 1989 roku Nachmanasa Duśnaskisa w związku ze sprawą oskarżenia go o udział w masakrze w Rainiai w czerwcu 1941 roku. Izrael odmówił jednak, powołując się na podejrzenie o antysemickie podłoże tej sprawy. Zob. *В Израиле умер обвиняемый в геноциде литовцев*, „Lenta.ru”, 25.02.2008, <https://lenta.ru/news/2008/02/25/dushansky/> [16.02.2018] [*W Izraelu umier obwiniający w genocydzie litowców*, „Lenta.ru”, 25.02.2008, <https://lenta.ru/news/2008/02/25/dushansky/>, 16.02.2018].

przeprosin⁵⁸. Sytuacja, która miała miejsce z Vanagaitė w ostatnich latach, pokazuje, że znaczna część litewskiego społeczeństwa nie jest jeszcze gotowa, by racjonalnie i bez emocji spojrzeć nieco inaczej na własną historię. Widoczna jest zmiana w postrzeganiu i podejściu do pamięci o Zagładzie. Tematy związane z antysowieckim ruchem niepodległościowym są natomiast tak upolitycznione, że prowadzenie merytorycznej dyskusji z udziałem publiczności w najbliższych latach nie wydaje się możliwe.

Podsumowanie

Powrót w ostatnich latach do tematów związanych z Zagładą świadczy o pewnej zmianie w podejściu społeczeństwa litewskiego do polityki historycznej prowadzonej w tym zakresie od 1991 roku. „Zamrażanie” niezręcznych tematów – np. dotyczących udziału niektórych przedstawicieli litewskiego podziemia antyradzieckiego w mordowaniu Żydów – powoduje odkładanie tej potrzebnej dyskusji na przyszłość. Kreowanie wizerunku ofiar i męczeństwa w pamięci zbiorowej społeczeństwa litewskiego związane jest z tym, że na Litwie nie przepracowano zbiorowej traumy – nie odniesiono się do tragicznych represji, które miały miejsce w Związku Radzieckim. W związku z tym większa część społeczeństwa wykazuje daleko idącą niechęć do krytycznej oceny własnej historii.

Włączenie pamięci o Zagładzie do litewskiej narracji historycznej jest niemożliwe z kilku powodów. Po pierwsze, na Litwie wciąż przekazuje się następnym pokoleniom nieprzepracowane traumatyczne doświadczenia z czasów II wojny światowej. Po drugie, w narracji historycznej widoczne są przemilczanie i wybielanie przestępstw „głównych figur pamięci” – liderów litewskiego ruchu antyradzieckiego. Podobna sytuacja ma miejsce w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładowo w Polsce w 2018 roku wprowadzono ustawę przewidującą pozbawienie wolności do lat trzech za „oskarżenie narodu polskiego o zbrodnie popełnione przez

⁵⁸ B. Янчис, *Атака на партизана. Как Рута Ванагайте стала врагом всей Литвы*, „Delfi”, 04.11.2017, <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/ataka-na-partizana-kak-ruta-vanagajte-stala-vragom-vsej-litvy.d?id=49411411> [16.02.2018] [V. Jančis, *Атака на партизана. Как Рута Ванагайте стала врагом всей Литвы*, „Delfi”, 04.11.2017, <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/ataka-na-partizana-kak-ruta-vanagajte-stala-vragom-vsej-litvy.d?id=49411411>, 16.02.2018].

III Rzeszę Niemiecką lub inne zbrodnie przeciwko ludzkości”⁵⁹. Świadczy to o tym, że temat obecności *Innych* w dyskursie politycznym w państwach Europy Środkowej i Wschodniej nadal jest żywy i wymaga dalszego przepracowania tak wśród różnych grup społecznych, jak i w środowisku naukowym.

Na tle innych państw tego regionu Litwę wyróżniają nieco odmienne cechy. Nie odbyła się tu szeroka dyskusja z udziałem grup społecznych o różnorodnych poglądach politycznych. W litewskiej polityce pamięci dochodzi do popularyzacji litewskiej, etnicznej idei narodowej. Pamięć o II wojnie światowej, w tym o Zagładzie, stanowi symboliczną przestrzeń dla uzyskania kapitału politycznego, co doprowadza do mimikry polityki tolerancyjności i poszanowania pamięci dotyczącej innych grup społecznych. W związku z tym dalszy rozwój prawdziwie europejskiej, tolerancyjnej i liberalnej Litwy możliwy będzie dopiero wtedy, gdy dojdzie do całkowitego, a nie częściowego, włączenia historii *Innych* do narracji historycznej na Litwie przez krytyczne spojrzenie mieszkańców tego państwa na własną przeszłość.

Bibliografia

- Aderet O., *Glorifying a Nazi Collaborator in Lithuania*, „Haaretz”, 15.05.2012, <https://www.haaretz.com/glorifying-a-nazi-collaborator-in-lithuania-1.5155821> [19.03.2018].
- Adolfas Ramanauskas-Vanagas *Partisan Commander General*, Ramanauskaitė-Skokauskienė A. (red.), Kaunas: Naujasis lankas, 2007.
- Ankersmit F., *Pamiętając Holocaust: żaloba i melancholia*, tłum. A. Ajschtet, A. Kubis, J. Regulska, tekst poprawiła i uzupełniła E. Domańska, [w:] *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych*, E. Domańska (red.), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, s. 163-184.
- Arad Y., *The ‘Final Solutions’ in Lithuania in the Light of German Documentation*, http://www.yadvashem.org/untoldstories/documents/studies/The_Final_Solution.pdf [07.02.2017].
- Brandišauskas V., *Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos*, [w:] *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius 1999, № 14.
- Braun G., *Women of courage: Rachel Margolis*, „Independent”, 09.03.2011, <https://www.independent.co.uk/news/people/profiles/women-of-courage-rachel-margolis-2236081.html> [23.03.2018].
- Brook D., *Double Genocide*, „Slate”, 26.07.2015, http://www.slate.com/articles/news_and_politics/history/2015/07/lithuania_and_nazis_the_country_wants_to_forget_its_collaborationist_past.html [14.03.2018].

⁵⁹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 14.02.2018, poz. 396, art. 1, 6.

- Bubnys A., *Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941-1944)*, <http://genocid.lt/Leidyba/13/bubnys.htm> [08.02.2018].
- Daniszewski J., *Lithuanian*, 93, *Convicted of War Crimes but Spared Jail*, „Los Angeles Times”, 15.02.2001, <http://articles.latimes.com/2001/feb/15/news/mn-25846> [12.03.2018].
- Decree on the International Commission for the Evaluations of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania* No 1K-1245, 12.10.2012, „The Secretariat of the International Commission for the Evaluation of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania”, <https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2017/08/Decree-20121016-Unofficial-translation.pdf> [15.03.2018].
- Dėl 2011 metų paskelbimo Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais, 2010 m. rugsėjo 21 d. Nr. XI-1017*, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.381347?positionInSearchResults=0&searchModelUUID=f2046010-b569-4acd-bda5-dcec90194117> [13.02.2017].
- Dėl Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metų minėjimo 2011 metais priemonių patvirtinimo. 2010 m. gruodžio 8 d. Nr. 1754*, <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.59ED09CE4016> [12.02.2018].
- Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej. Serja C. Zeszyt 36. Województwo Wileńskie bez miasta Wilna*, Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1936.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 14.02.2018, poz. 396, art. 1, 6.
- Eidintas A., *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, tłum. V. Arbas, E. Tuskenis, Vilnius: Versus Aureus, 2003.
- Eidintas A., *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius: Vaga, 2001.
- Jackiavičius M., *Posle Marša pamiati žertv Cholokosta – obraščenie k Litvie*, „Ru.Delfi”, 29.08.2016, <https://ru.delfi.lt/news/live/posle-marsha-pamyati-zhertv-holokosta-obraschenie-k-litve.d?id=72163676> [12.02.2018].
- Jančis V., *Ataka na partizana. Kak Ruta Vanagajte stala vragom vsej Litvy*, „Delfi”, 04.11.2017, <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/ataka-na-partizana-kak-ruta-vanagajte-stala-vragom-vsej-litvy.d?id=49411411> [16.02.2018].
- Kas'janov G., *Past Continuous: Istoryčna polityka 1980-ch-2000-ch: Ukraina ta susidy*, Kyjv 2018, s. 27.
- Katz D., Heni C., *The Prague Declaration is Europes New Anti-Semitic Poison*, דער אלגעמיינער זשורנאַל, 04.12.2009, <http://www.holocaustinthebaltics.com/2009Dec4KatzAndHeniOnPragueDecl.pdf> [29.03.2018].
- Kinzer S., *Lithuania Will Evaluate Pardons in Nazi Collaboration Cases*, „The New York Times”, 25.12.1992, <http://www.nytimes.com/1992/12/25/world/lithuania-will-evaluate-pardons-in-nazi-collaboration-cases.html?n=Top/News/World/Countries%20and%20Territories/Lithuania&scp=4&sq=Lithuania%20rehabilitations&st=cse&pagewanted=all> [14.02.2018].
- Komar J., *Czyszczenie wizerunku*, „Gazeta Wyborcza” 1998, nr 211, s. 9.
- Komar J., *Oddajcie, co nasze*, „Gazeta Wyborcza” 2003, nr 225, s. 12.

- Landsbergis V., *Dužanskienė*, „Delfi”, 27.10.2017, <https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/v-landsbergis-dusanskiene.d?id=76184081> [16.02.2018].
- Liekis Š., *Jewish studies in Lithuania since 1990*, „Journal of Modern Jewish Studies”, vol. 10, 2011, issue 1, s. 93-100.
- Lietuvos Respublikos geros valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymas*, 2011 m. birželio 21 d. Nr. XI-1470, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.402515?jfwid=rivwzvvpvg> [12.02.2018].
- Lithuania reburial of WWII leader angers Jewish groups*, „BBC News”, 17.05.2012, <http://www.bbc.com/news/world-europe-18101716> [19.03.2018].
- Litva otmiečajat 70-ju godovsinu massovyh ssylok*, „Ru.Delfi”, 14.06.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/litva-otmechaet-70-uyu-godovschinu-massovyh-ssylok.d?id=46576413> [13.02.2018].
- Machotina E., *Vilnius. Mesta pamiati evrejskoj istorii*, „Neprikosnovenyj zapas” 2013, № 4 (90), <http://magazines.russ.ru/nz/2013/4/19m.html> [02.02.2018].
- MacQueen M., *Lithuanian Collaboration in the 'Final Solution': Motivations and Case Studies*, [w:] *Lithuanian and the Jews. The Holocaust Chapter. Symposium Presentations*, P. A. Shapiro, C. J. Rheins (eds), Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, s. 1-17.
- Methodical material*, „The Secretariat of the International Commission for the Evaluation of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania”, <https://www.komisija.lt/en/education/methodical-material/> [16.03.2018].
- MID RF nazval glumleniem perezachoronenie kollaboracionista w Litwie*, „RIA Novosti”, 21.05.2012, <https://ria.ru/20120521/654636749.html> [19.03.2018].
- Na kompensaciju w razmere 3 mln. litov pretendujut okolo 1000 postradawšych vo vremia vojny evreev*, „Ru.Delfi”, 22.12.2011, <https://ru.delfi.lt/news/live/na-kompensaciyu-v-razmere-3-mln-litov-pretenduyut-okolo-1000-postradavshih-vo-vremya-vojny-evreev.d?id=53268257> [15.03.2018].
- Nikžentaitis A., *Spór o Jedwabne, wariant litewski*, „Gazeta Wyborcza” 2018, nr 16, s. 33.
- Pogrebinskaja I., *Diskurs osuždenia, obvinenia i opravdania: sovremennyye tendencii istoriografii Holokosta i kollaboracyonizma w Litvie (1991-2009)*, „Problemy istorii Holokostu” 2010, № 5, s. 75-94.
- Polonsky A., *Coming to Terms with the 'Dark Past': Confronting the Holocaust in Poland and Lithuania*, [w:] *Parlamentaryzm, konserwatyzm, nacjonalizm: Sefer jowel. Studia ofiarowane Profesorowi Szymonowi Rudnickiemu*, J. Żyndul (red.), Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010, s. 332-349.
- Postradavšyje ot nacystov i sovietskoj vlasti v Litvie evrei polučili simvoličeskie kompensacii*, „Ru.Delfi”, 06.11.2013, <https://ru.delfi.lt/news/live/postradavshie-ot-nacistov-i-sovietskoj-vlasti-v-litve-evrei-poluchili-simvolicheskie-kompensacii.d?id=63220798> [15.03.2018].
- Prezident Litvy nagradila 43 spasitela evreev*, „Ru.Delfi”, 27.09.2017, <https://ru.delfi.lt/news/live/prezident-litvy-nagradila-43-spasitelya-evreev.d?id=75890487> [12.02.2018].

- Prezident počtila pamiat žertv Holokosta*, „Prezident Litovskej Respubliki” 29.08.2016, <https://www.lrp.lt/ru/press-centr/soobschenija-dlja-pressy/prezident-potchtila-pamjat-zertv-cholokosta/26012> [02.11.2018].
- Romantsov R., *Golokost v istoryčnij polityci Lytvj ta Ukrainy 1991-2017*, „Problemy istorii Golokostu: ukrains’kyj vymir” 2018, vyp. 10, s. 12-41.
- Sklokina I., *Rasa Čepajtene. „Skandal podnial novuju volnu vojn pamiaty”* (O kniže Ruty Vanagajte „Naši” i redakcji litovskogo obščestva), „Historians.in.ua”, 30.11.2017, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/2341-rasa-che-pajtene-skandal-podnyal-novuyu-volnu-vojn-pamyati-o-kniže-ruty-vanagajte-nashi-i-reaksii-litovskogo-obshchestva> [16.02.2018].
- Speech by the President of the Republic of Lithuania Mr. Algirdas Brazauskas, delivered at the Knesset in Jerusalem, at 4 p.m., 1 march 1995*, <http://www.holocaustinthe-baltics.com/1995BrazauskasKnessetSpeech.pdf> [14.02.2018].
- Stryjek T., *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka, R. Wnuk, T. Stryjek, A. F. Baran, *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1952*, Warszawa–Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 2012, s. 410-614.
- Sužiedėlis S., Liekis Š., *Conflicting Memories: The Reception of the Holocaust in Lithuania*, [w:] *The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, J. P. Himka, J. B. Michlic (eds), University of Nebraska, 2013, s. 319-351.
- Sužiedėlis S., Liekis Š., *Wojna, Holokaust i polityka na Litwie: skonfliktowane narracje*, „Politeja” 2011, nr 2 (16), s. 187-206.
- Świat w skrócie. Litwa, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 58, s. 8.
- Toleikis V., *Repress, Reassess, Remember. Jewish Heritage in Lithuania*, „Osteuropa” 2008, Impulses for Europe, s. 279-287.
- Valatka R., *Prowokacja Rūty Vanagaitė*, „Więź”, 23.03.2017, <http://wiesz.com.pl/2017/03/23/prowokacja-ruty-vanagaite/> [16.02.2018].
- Vanagaitė R., *Višta strimelės galva*, Vilnius: Alma littera, 2017.
- Vanagaitė R., Zuroff E., *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016.
- Vanagaitė R., Zuroff E., *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. K. Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017.
- Vitkus G., „Pamiat Cholokosta” w „istoričeskom soznanii” Litvy: poniatie i metody issledovania, [w:] *Materialy Dvenadcatoj ežegodnoj meždunarodnoj meždyscyplinarnoj konferencii po iudaike*, P. M. Kaplanov, V. V. Močalowa (red.), Moskwa 2004, s. 84-100.
- Vitkus G., *Holokost kak faktor politiki vospominania: o novych problemach vosprijatia Holokosta w sovremennoj Litvie*, [w:] *Trudy po evrejskoj istorii i kulture. Materialy XXI Meždunarodnoj ežegodnoj konferencii po iudaike*, Moskva 2014, s. 243-260.
- W Izraile umier obviniajemyj w genocyde litovcev, „Lenta.ru”, 25.02.2008, <https://lenta.ru/news/2008/02/25/dushansky/> [16.02.2018].
- W Lejpalingisie otkryt pervyj informacyonnyj stend s imenami žertv Holokosta (informacija dopolniena spiskom žertv), „Lietuvos žydų (litvakų) bendruomenė”,

09.01.2018, <http://www.lzb.lt/ru/2018/01/09/в-лейпалингисе-открыт-первый-информа/> [09.02.2018].

W Litwie predlagajetsa na mestach massovyh zachoronienij evreev ukazat familii i žertw, i palačej, „Obzor”, 14.12.2017, <https://www.obzor.lt/news/n34556.html> [09.02.2018].

Wnuk R., *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii*, Warszawa–Lublin: Bellona, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2018.

Zuroff E., *A Combinated Day of Commemoration for the Victims of Nazism and Communism?*, „Jerusalem Post”, 12.07.2009, <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/A-combined-day-of-commemoration-for-the-victims-of-Nazism-and-communism> [29.03.2018].

Zuroff E., *Lithuania's shame*, „The Jerusalem Post”, 15.05.2012, <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/Lithuanias-shame> [19.03.2018].